

Lyudmila Səmədova

Dünya ədəbiyyatı və komparativistika şöbəsinin baş elmi işçisi
filologiya elmləri doktoru, dosent

**Böyük rus şairi Aleksandr Puşkinin
obrazı Azərbaycan ədəbiyyatında**

Dahi rus şairi Aleksandr Sergeyeviç Puşkinin adı dünya şöhrətli sənətkarların panteonunda özünə layiq yer tutur. Yeni rus ədəbiyyatının banisi olan Puşkin yüksək poetik mədəniyyəti, nəcib və mübariz ruhu, güclü bədii-estetik keyfiyyətləri ilə səciyyələndirilən zəngin irs qoyub getmişdir.

“Dünya Puşkinianası”, yəni müxtəlif ölkələrdə dahi şairə həsr olunmuş bədii və elmi əsərlərin yalnız sadalanması nəhəng bir biblioqrafiyadan ibarət ola bilər. Azərbaycanda da Puşkin yaradıcılığının persepsiyası – əsərlərinin ana dilimizə bədii tərcümələri, haqqında yazılmış tədqiqatlar (xüsusilə komparativ planda – Azərbaycan-rus ədəbi əlaqələri kontekstində), ona həsr olunmuş poetik ithaflar olduqca zəngin biblioqrafiyanın materialını təşkil edir.

Elə təkcə Puşkin obrazının Azərbaycan poeziyasında təcəssümü xüsusi bir tədqiqatın mövzusu ola bilər. Bu mövzuya müraciət edən müəllifin qarşısında nəcib və eyni dərəcədə məsuliyyətli vəzifə durur: şairin bədii obrazında onun təkrarsız sənətkar olduğunu, geniş fəaliyyətini canlı şəkildə təcəssüm etdirmək.

XIX əsrin qabaqcıl Azərbaycan ziyalıları, Puşkinin müasirləri, sözsüz ki, dahi sənətkarla bağlı məlumatlı idilər, yaradıcılığına da yüksək qiymət verirdilər, bəziləri isə şəxsən onunla tanış idilər. Bunların içərisində Abbasqulu ağa Bakıxanovun, Mirzə Cəfər Topçubaşovun, Mirzə Kazım bəyin, Mirzə Fətəli Axundzadənin adlarını xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır. Milli ədəbiyyatşünaslıqda bu faktlar kifayət qədər işıqlandırılıb. Və şübhəsiz ki, rus şairinin Şərqə, Qafqaza, o cümlədən Azərbaycana

olan marağının formalaşmasında belə şəxsiyyətlərin özünəməxsus rolu olmuşdur.

Rus dilini, rus ədəbiyyatını yaxşı bilən Azərbaycan ziyalılarının görkəmli nümayəndələri – alimlər, yazıçılar, mühərrirlər, pedaqoqlar və b. bu ədəbiyyatın dünya miqyaslı rolunu yaxşı başa düşürdülər və onlar öz xalqlarını həmin zəngin irslə tanış etmək, ona yaxınlaşdırmaq niyyətində idilər.

Böyük rus şairinə həsr olunmuş, bəlkə də, birinci qeyri-milli poetik əsər Azərbaycan ədəbiyyatına məxsusdur. Söhbət elə Puşkinin faciəli ölümündən cəmi bir ay sonra (fevral 1837-ci il), o vaxt 25 yaşı olan M.F.Axundzadənin yazdığı “Şərq poeması”ndan (“Ağsaçlı Qafqazın dərin naləsi”) gedir. Şairin ölümündə çarın özü tərəfindən dəstək olan rus cəmiyyətinin “kübar”larını ittiham edən matəm poemasının müəllifi ağsaçlı Şərqin Rusiya ilə birlikdə matəm libasına büründüyünü qeyd edirdi. Bu poema haqqında çox yazılmış və hələ də yazılır. Özü də ki, ilk dəfə əsər Rusiya mətbuatında çap olunmuşdur (“Московский наблюдатель”, 1837, “Русская старина”, 1879 və sair. 1903-cü ilə qədər – “Пушкиниана”da). Demək olar ki, M.Lermontovun məşhur “Şairin ölümünə” əsərindən sonra M.Axundzadənin əsəri mərkəzi rus tənqidində ən böyük rezonansa səbəb olmuşdur (“şairin məzarına atılmış gözəl bir gül”). Xüsusi qeyd olunmalıdır ki, söhbət A.Berje, Klementyev və b. məşhur rus yazıçılarından gedir. Qeyd etdiyimiz kimi, “Şərq poeması” haqqında vaxtilə çox yazılıb və biz təkrarlara varmaq istəmirik. Yalnız bir neçə məsələni qeyd etməklə kifayətlənmək istərdik. Bu əsər cavan Azərbaycan şairinin ilk (və mükəmməl) poetik təcrübəsi idi, özü də ənənəvi qəsidə janrının formasında yeni məzmunun verilməsi idi – bütün Azərbaycan xalqının qeyri-milli şairin ölümünə və onun dərin səbəblərinə münasibətin parlaq ifadəsi idi. Poema ana dilimizə müxtəlif vaxtlarda Mikayıl Müşfiq, Böyükağa Qasımsadə və Cəfər Xəndan tərəfindən tərcümə edilmişdir. Hər bir tərcümənin özünəməxsus məziyyətləri vardır.

Poemanın rus dilinə edilən tərcüməsinin müəllifi ilə bağlı ədəbiyyatşünaslıqda çoxlu mübahisələr olmuşdur: tərcüməni A.Bestujev-Marlinskinin qələminə aid edənlər çox idi. Şıxəli Qurbanov bu məsələyə son qoydu: M.F.Axundzadənin fars dilindən rus dilinə etdiyi sətri tərcüməni Bestujevin tərcümə variantı ilə müqayisəli (bənd-bənd) təhlili nəticəsində alim sübuta yetirdi ki, fars dilini bilməyən Bestujev Azərbaycan müəllifinin özünün rus dilinə tərcüməsini yalnız redaktə etmişdir və bir neçə sətri (məs., şairin caniləri ilə bağlı 46-cı sətri) sərtləşdirmişdir.

Poemanın təhlili tədqiqatçıların onun cavan müəllifinin rus ədəbiyyatına kifayət qədər bələd olması haqqında nəticəyə gəlməyə imkan verir (məs., Lomonosov, Karamzin, Derjavinin kimi məşhur sələfləri ilə müqayisədə Puşkinin milli ədəbiyyatın inkişafında rolu ilə bağlı sətirlər).

Əlamətdar məqam kimi qeyd edilməlidir ki, 1880-ci ildə Moskvada A.S.Puşkinin heykəlinin açılışı ilə bağlı Axundzadənin poeması A.Sokolovun sərbəst tərcüməsində “Петербургский листок” qəzetində dərc olunmuşdur.

Görkəmli Azərbaycan maarifpərvəri və şairi Seyid Əzim Şirvani həmin münasibətlə Puşkinə şeir həsr etmişdir.

1899-cu ildə görkəmli Azərbaycan pedaqoqu, publisist və şair Məhəmməd Tağı Sidqinin təşəbbüsü ilə Naxçıvanda Puşkinin anadan olmasının 100 illiyi qeyd edil-

miş və bu münasibətlə keçirilən yığıncaqda Sidqi məruzə etmişdir. Həmin məruzə 1914-cü ildə kitabça şəklində çapdan çıxmışdır.

Bir faktı isə təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan ədəbiyyatında Puşkin mövzusunun bünövrəsini qoymuş “Şərq poeması” ilk olaraq dəfələrlə (1874, 1880....., 1903-cü illərdə) Rusiya mətbuatında dərc olunmuş, məşhur rus tənqidçilərinin rəylərində yüksək qiymət almış, vətəninə isə ilk dəfə yalnız 1938-ci ildə, yəni Rusiyadakı nəşrindən düz 101 il sonra Azərbaycan dilinə tərcümə edilərək işıq üzünə çıxmışdır. Paradoksal faktır. Və ilk dəfə bu fakta M.F.Axundzadənin 150 illiyi ilə bağlı Moskvada keçirilmiş elmi sessiyada Azərbaycan alimi Əliəjdər Seyidzadə öz məruzəsində diqqət yetirmişdir.

Sonralar (1999) Azərbaycan Elmlər Akademiyasında böyük rus şairinin 200 illiyinə həsr olunmuş beynəlxalq elmi konfransda məruzəçilərdən biri – Sara Osmanlı bu faktla bağlı daha ətraflı məlumat verərək qeyd edirdi ki, 100 il qabaq, yəni 1899-cu ildə M.T.Sidqi rus şairinin 100 illik yubileyindəki çıxışında M.Lermontovun Moskvada çap edilmiş “Şairin ölümünə” məşhur şeirindən danışdığı halda M.F.Axundzadənin poemasının adını çəkməmişdir.

Ancaq gec də olsa poemanın Azərbaycan dilində dərc edilməsindən sonra vətəndə o öz layiqli qiymətini almaqla bərabər, böyük rus şairinin Azərbaycan ədəbiyyatı üçün də əhəmiyyətini sanki yada saldı. 1962-ci ildə M.F.Axundzadənin 150 illik yubileyi ilə bağlı poemanın unikal nəşri işıq üzünə gördü: orijinaldan savayı, bu nəşrdə dünyanın 22 dilində əsərin 26 tərcüməsi verilmişdir (onlardan beşi Azərbaycan dilində).

Məlum olduğu kimi, hər bir xalqın qeyri-milli ədəbiyyat ilə tanışlığı, ilk növbədə tərcümədən başlayır. A.S.Puşkinin bu sahədəki yaradıcılığına Azərbaycanda maraq hələ XIX əsrin 70-ci illərindən başlasa da, təəssüf ki, bunların bir çoxu bizə gəlib çatmamışdır.

A.S.Puşkinin ilk tərcüməçilərinin sırasında Əhməd bəy Cavanşir, Məmməd Həsən Əfəndiyev, Firidun bəy Köçərli, Rəşid bəy Əfəndiyev və başqaları qeyd olunmalıdır. Tərcümələrin ilk nəşrləri XIX əsrin 80-90-cı illərinə aiddir. Amma rus dilini bilən Azərbaycan oxucuları Puşkinin yaradıcılığı ilə orijinalda çox-çox əvvəl tanış idilər.

İlk tərcümələrin nəşri o dövrdə Azərbaycanın ədəbi-mədəni həyatında əhəmiyyətli hadisə olsa da, onlardan bəziləri orijinalın bədii məziyyətlərini hələ lazımı səviyyədə əks etdirə bilmirdi.

A.S.Puşkin poeziyasının Azərbaycan dilinə ilk tərcüməçiləri sırasında Abbas Səhhət xüsusi yerə layiqdir. İstedadlı şair və tərcüməçi məşhur “Məğrib günəşləri” adlı ikicildliyinə (1912) rus şairinin 9 şeirini daxil etmişdir: (“Qış”, “Qış gecəsi”, “Qafqaz”, “Qaraçılar”, “Peyğəmbər” və sair). Səhhətin tərcümələrində, demək olar ki, əksər səviyyələrdə – (dil canlılığı, üslub, obrazlılıq və sair) orijinalın xüsusiyyətləri ustalıqla qorunmuşdur.

XX əsrin 20-ci illərindən etibarən daha böyük vüsət alan tərcümə işinin mədəni və hətta siyasi əhəmiyyəti artmışdır. Bu kontekstdə Puşkin irsinin ana dilimizdə təqdimi ilə Ə.Cavad, M.Müşfiq, M.S.Ordubadi, M.Rahim, M.Seyidzadə, A.Şaiq,

Ə.Məmmədخانlı, C.Cahanbaxş, S.Vurğun və digər görkəmli ədiblər məşğul olmuşlar.

Azərbaycan xalqının mədəni səviyyəsinin artması ilə bədii tərcümənin keyfiyyətlərinə olan tələblər də artırdı: əsas məqsəd dilimizdə orijinalın ideya, süjet və kompozisiya xüsusiyyətləri ilə yanaşı, həm də müəllifin mövqeyini, yazı manerasını, obrazların özünəməxsusluğunu və əsərlərin detallarını qoruyub saxlamaqdan ibarət idi.

Sovet dövrü ədəbiyyatında Puşkin obrazına, onun əbədi irsinə poetik müraciətlərin sonu görünür. Çünki bu əbədiyaşar irs Azərbaycan şairlərinin ilham mənbəyidir. Belə ki, böyük rus şairinin obrazı Süleyman Rüstəmin müxtəlif illərdə yazdığı poetik silsilənin əsas mövzudur: “Buzda bahar” (1928), “Puşkin” (1937), “Rus poeziyasının şöhrəti” (1849), “Rus qardaşıma” (1964).

150

1 (16) 2020

Ey rus xalqı, sən ey mənim alnıaçıq qardaşım,
Dinlə məni, ürəyimdən keçənləri danışım.
Mən üzüağ bir millətəm, əbədidir şöhrətim,
Ürəyimdə sənə qarşı məhəbbətim, hörmətim
Yerin, göyün məhəbbəti qədərdir!
Dünyamızın səadəti qədərdir!

Şairin aşağıdakı misralarında M.F.Axundzadənin məşhur poemasının ənənələri açıq-aşkar səslənir:

Puşkin! Ey böyük dost, tunc heykəlini
Ellər yaratmışdır bir xoş diləkdən.
İllərin üstündən uzat əlini,
Əlini əlimlə sıxım ürəkdən.

...Rus şeri parladi sənin adınla,
Yalançı şairlər qaldı kölgədə.
Yüksəlib eşqinlə, etiqadınla,
Dost tapdın özünə sən hər ölkədə.

Puşkinlə bağlı mövzu Azərbaycan xalqının poetik təfəkküründə daima özünə yer tutub. Azərbaycanın məşhur şairləri – Səməd Vurğun, Məmməd Rahim, Nigar Rəfibəyli, Gəray Fəzli və başqaları öz yaradıcılıqlarında bu mövzuya xüsusi diqqət yetiriblər.

Respublikanın mədəni həyatında böyük rus şairinin 100 illik yubileyi əlamətdar hadisə oldu (1937). Bu münasibətlə respublikanın bir çox mətbu orqanlarında M.F.Axundzadənin “Şərq poeması” P.Antokolskinin tərcüməsində nəşr edilmişdir. M.Rahimin “Puşkin” adlı şeiri “Литературный Азербайджан” jurnalında N.Ostrovskinin tərcüməsində çap olunmuşdur:

Arabir işvəli, nazlı gözəllər
Çiçəkdən başına çələng toxuyur.
Arabir ömrünə uğursuz dillər
Möhürlü, imzalı fərman oxuyur.

Arabir görürəm çarın bağında
Ətrafında qızlar, kefi çağ səni.
Arabir ömrünün əziz çağında
Gözləri yol çəkən bir dustaq səni.

Puşkinə həsr olunmuş Azərbaycan ədiblərinin bütün əsərlərini bir məqalədə sadalamağa lüzum görmürük. Elə təkcə 1937-ci ildə “Литературный Азербайджан” jurnalının iki yubiley nömrəsində dərc olunmuş əsərlərin sırasında Xalq şairi Səməd Vurğunun tərcümə etdiyi “Yevgeni Onegin” romanının tərcüməsi ilə bağlı müvafiq materialları yada salmaq kifayətdir. Burada həmin nəhəng işə onun həsr etdiyi şeirin tərcüməsi də təqdim olunmuşdur.

S.Vurğun yazırdı: “Puşkinin “Yevgeni Onegin” əsərini tərcümə etmək mənə qismət olmuşdur. Bu böyük əsəri tərcümə etməyim heç də təsadüfi deyildir. Bu, Puşkinin mənim yaradıcılığımıza olan dərin təsirinin canlı bir məhsuludur. Tərcümə zamanı daim çalışırdım ki, sxematizmə yol verməyim, tərcüməni canlı, dolğun edim, elə edim ki, əsər Azərbaycan xalqı üçün aydın olsun.

“Yevgeni Onegin”in tərcüməsində mən həmçinin Azərbaycan dilinin saflığını, əlvanlığını, ahəngdarlığını və orijinallığını qoruyub saxlamağa çalışmışam.

Puşkin rus xalqı üçün olduğu kimi, türk xalqı üçün də doğma və əziz bir sənətkardır. Ədəbi düşüncələrin dahisi olan Puşkin Azərbaycan əməkçi ziyalılarının ən yaxşı nümayəndələrinin simpatiyasını və sevgisini çoxdan qazanmışdır”.

Puşkinlə bağlı Azərbaycan yazarlarının yeni əsərlərinin işıq üzü görməsi 1949-cu ilə bağlıdır – həmin vaxt dahi rus şairinin 150 illik yubileyi ilə bağlı aparılmış yeni tədqiqatlarla yanaşı, ona həsr olunmuş yeni bədii əsərlər də yarandı. Söhbət şairin obrazına R.Rza, Z.Xəlil, M.Dilbazi, O.Sarıvəlli, M.Gülgün, H.Billuri, Ə.Əlibəyli və başqaları tərəfindən poetik müraciətlərdən gedir. Bu sıradan Xalq şairi Rəsul Rzanın “Böyük yaradıcı” adlı şeirini misal gətirməyi önəmli sayırıq:

...Sənin hər sözündə, hər bir sətirdə,
Böyük rus qəlbi var, rus ruhu vardı.
O nəcib könlünün saf tellərində
Qardaşlıq nəğməsi dalğalanardı.

Öldürdü canına qəsd edənləri
Böyük sənət adlı yarağın sənin.
Azad insanların qəlbində vardır
Məhəbbətin sənin, sorağın sənin.

Puşkinlə bağlı mövzunun Azərbaycan poeziyasında yeni dalğası şairin 175 ilyinə təsadüf edir. B.Vahabzadə, N.Xəzri, T.Bayram, N.Həsənzadə və digər şairlərimiz böyük rus şairinin obrazını yeni bədii görümlərdə təcəssüm etdirmişlər.

Mövzunun keyfiyyətə yeni aspekt baxımından həlli Puşkinin 200 illik yubileyinin ərəfəsində olub. Bu məqalənin müəllifinə 1999-cu ilin mart ayında Azərbaycan Elmlər Akademiyasında yubileyə həsr olunmuş beynəlxalq elmi konfransın təşkili və keçirilməsi tapşırılmışdı. Konfransın işində EA mütəxəssisləri, müxtəlif respublikaların ali məktəblərinin müəllimləri iştirak edirdilər. Məruzələrdə rus şairinin həyat və yaradıcılığının ayrı-ayrı aspektləri, onun bəzi əsərlərinin yeni interpretasiyası problemləri, Puşkin irsinin qeyri-milli ədəbiyyatlarda persepsiyası və sair məsələlər öz əksini tapmışdı. Həmin il "Puşkin–200" adlı kitab şəklində çıxmış konfransın materialları Rusiya Federasiyasının Prezidenti V.V.Putinin Azərbaycana rəsmi səfəri çərçivəsində ona təqdim olunmuşdur. Amma Azərbaycan bədii Puşkinianası yalnız yubiley tarixi ilə bağlı olmayıb, daim zənginləşməkdədir.

Böyük rus şairinin şəxsiyyətinin və zəngin irsinin öyrənilməsində Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının təcrübəsi də kifayət qədər zəngindir. Bu sıradan M.Rəfili, Ə.Seyidzadə, M.Arif, Ə.Ağayev, M.Quluzadə, M.Cəfər, K.Talibzadə, Ş.Qurbanov, Ə.Şərif, M.Sadıxov, S.Əfəndiyev, F.Vəlixanova, L.Səmədova, Aqil Hacıyev, Arif Hacıyev və başqa müəlliflərin əsərlərinin adını çəkmək olar.

Puşkin obrazının yaradılması, xüsusən tarixi-belletristik planda təsviri də Azərbaycan nasirlərinin marağından yan keçməmişdir. Puşkin Azərbaycan nağıllarının da qəhrəmanıdır. Bu baxımdan Qazax rayonunda folklorşünas Əhliman Axundov tərəfindən yazıya alınmış "Puşkin haqqında nağıl" xüsusilə maraq doğurur. Nağılın müəllifi naməlumdur, əsərdə şairin həyatı və çarizmə qarşı mübarizəsindən bəhs olunur. Burada şairin dostlarının – Çadayevin, dekabristlərin müsbət və düşmənlərinin – I Aleksandrın, I Nikolayın, Dantesin mənfi obrazları göstərilir. Eyni zamanda, çarın şairin sehrli şeirlərindən qorxduğunu görürük: bu şeirlərin arxasında xalq dayanır.

Azərbaycan folkloru da Puşkin motiv və mövzularından iqtibas edilmiş əfsanə və nağıllarla zəngindir: "Balıqçı və balıq haqqında nağıl"ın variantları, "Şahzadə və yeddi qardaş" (Puşkinin "Ölmüş şahzadə və yeddi bahadır haqqında nağıl"ının 3 variantı), "Ögey ana" və sair. "Sehrli at" nağılı isə Puşkinin "Qızıl xoruz haqqında nağıl"ının xalq variantıdır. Bizim folklorçular tərəfindən rus şairi haqqında çoxlu xalq mahnıları və rəvayətləri toplanılıb ki, bunların hamısı haqqında, əlbəttə, bir məqalədə danışmaq mümkünsüzdür.

Azərbaycan aşıqlarının yaradıcılığında da Puşkin haqqında məlumata rast gəlinir. Məsələn, qazaxlı Aşıq Məhəmməd Puşkinin Qafqaza sevgisi haqqında oxuyub. Məşhur saz-söz sənətkarlarından Aşıq Əsəd, Aşıq Mirzə, Qazaxdan Aşıq Nəcəf, Hüseyin Bozalqanlı öz improvizasiyalarında Puşkini tərənnüm edirdilər. Bütün bunların səbəbi böyük rus şairinin yaradıcılığının ümumbəşəri dəyərindədir.

Beləliklə, dahi rus şairi A.S.Puşkinin Azərbaycan ədəbiyyatındakı obrazının parlaq və möhtəşəm olduğunu təsdiq edə bilərik.